

3.1. Карпатська Україна у міжнародних відносинах

Наприкінці 30-х років у Центральній Європі виникла гостра міжнародна криза. Фашистські Німеччина та Італія готувалися до нового поділу світу. Над Європою нависла небезпека виникнення Другої світової війни. У складному становищі опинилася Чехословаччина, до складу якої входило Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь. З другої половини 30-х років відбувався прискорений процес мілітаризації Угорщини. Ця країна, що межувала із Закарпаттям, постійно висувала агресивні плани щодо краю. Отже, внаслідок суспільно-політичних обставин склалось так, що Закарпаття, яке знаходилося в центрі Європи, незмінно входило у сферу інтересів різних держав.

29-30 вересня 1938 р. в Мюнхені проходила конференція за участю Німеччини, Італії, Франції та Великобританії, яка своєю безсоромністю перевершила все, що мало місце після Першої світової війни. На ній вирішувалась доля Чехословацької Республіки, хоча представників цієї країни на конференцію не допустили. Відзначимо, що ідея ліквідації Чехословаччини визрівала вже давно. «Як я дізнався від моїх дипломатичних колег, — розповідав на Нюрнберзькому процесі колишній консул США в Берліні Д.Мессерсміт, — фон Папен у Відні і його колега фон Макензен в Будапешті вже в 1935 р. відкрито пропагували ідеї повного розчленування і кінцевого приєднання Чехословаччини...» [15, С.48]. Це підтвердив у своєму листі від 1 серпня 1936 р. до міністра закордонних справ Угорщини К.Кані угорський посол в Німеччині Д.Стояї: «Нам слід зосередити всі сили на Чехословаччині. Гітлер визнає, що у відношенні до Чехословаччини у нас цілі співпадають, однак здійснення їх він намічає на більш пізній час. Він ненавидить чехів» [15, С.52]. Під час розмови з К.Канею прем'єр-міністр Пруссії Г.Герінг 11 жовтня 1936 р. однозначно заявив, що «Німеччина ніяким чином не змінить своїх планів відносно Чехословаччини» [15, С.53]. Погляди верховодів Німеччини цілком підтримував міністр закордонних справ Італії Г.Чіано: «Італія не шукає якої-небудь угоди з Прагою, хоч прямих протиріч між двома країнами не існує. Одним словом, у відношенні Праги Рим повністю розділяє позицію Німеччини» [15, С.59].

Керівники Третього Рейху, будучи добре обізнаними з прагненнями Угорщини повернути свої «віковічні території», постійно штовхали Будапешт до активних дій проти Чехословаччини. «Нинішнє покоління угорців, — заявляв Г.Герінг, — повинно задовільнятися експансією тільки в одному напрямі (чехословацькому — М.В.), щоб повернути відторгнуті угорські території» [15, С.64]. Гітлер теж радив Угорщині «не розпилюва-

ти своєю політичною силою в різних напрямках, а спрямувати її в один бік, а саме в сторону Чехословаччини» [15, С.67]. Хоча акценти в зовнішньополітичній стратегії Німеччини в різні періоди будуть змінюватися, однак це не впливатиме на спрямування загальної лінії фашистів стосовно Чехословаччини. 30 травня 1938 р. Гітлер видав директиву про підготовку до воєнних дій проти Чехословаччини. План нападу на неї отримав кодову назву «Грюн». Згідно з ним, «Чехословаччина у найближчому майбутньому повинна бути розгромлена в результаті воєнних дій... Необхідно негайно провести всі приготування... Уже в перші 2-3 дні може бути створено таке становище, яке покаже... всю безперспективність чеського воєнного становища, а для тих держав, які мають територіальні претензії до Чехословаччини, буде стимулом до негайного нападу на неї. У цьому випадку слід розраховувати на виступ Польщі і Угорщини» [15, С.97]. Таким чином, план нападу на ЧСР почав розроблятися в німецькому генеральному штабі задовго до початку конференції в Мюнхені.

Гітлер намагався приховати свою кінцеву мету відносно Чехословаччини, заявляючи, що він хоче тільки визволити судетських німців, яких, щоби то, в ЧСР дискримінують. Для припинення цього він вимагав від Великобританії і Франції «натиснути» на Чехословаччину. Остання повинна була відмовитись від території, на якій проживає німецьке населення. Обстановку в Судетах загострювала фашистська «п'ята колона», яка систематично організовувала різноманітні інциденти. Події розгорталися з вальєрдоскопічною швидкістю. 18 вересня 1938 р. Великобританія і Франція підготували ультиматум Чехословаччині, 19 вересня його вручили, а коли її уряд 20 вересня його відхилив, то 21 вересня послідував другий ультиматум. Президент Чехословаччини Е.Бенеш опинився у складному становищі. З одного боку, Великобританія і Франція наполягали на обов'язковому прийнятті ультиматуму, а з другого, власний народ вимагав покладати надії на своїх союзників, які були закріплені договорами [519, С.334-339]. В той же час лорд Е.Галіфакс був переконаний в протилежному: «В даний час ніякі європейські комбінації не можуть відвернути подальшого Чехословаччини» [695, С.359]. Звичайно, це було сказано тільки у вузькому колі. Чехословаччину далі переконували, що Судети — це останнє, на що претендує Гітлер.

Конференція в Мюнхені, як писав радянський посол у Великобританії І.Майський, проходила «з швидкістю кулеметної черги: вона почалася о першій годині дня і закінчилася о 2 годині 45 хвилин 30 вересня, включаючи час на сніданок, обід і інші необхідні перерви. Незадовго до 13 години доля Чехословаччини була вирішена. І не тільки доля Чехословаччини» [695, С.366]. Ця конференція була першим етапом того, про що говорив Гітлер ще 28 травня 1937 р. на надзвичайній нараді всіх вищих керівників своєї імперії: «Моє незмінне рішення — стерти Чехословаччину з карти»

[695, С.366]. Представникам ЧСР оголосили результати конференції як вирок, який не підлягає обговоренню.

Мюнхенська конференція завдала дійсно жорстокого удару по Чехословаччині. Остання втратила половину важкої промисловості, 66% кам'яного вугілля, 70% електроенергії, 70% чорної металургії, 86% хімічної промисловості, 80% текстильної промисловості [246, С.11]. Фактично, «те, що залишилось від роздавленої і розколотої країни, лежало тепер біля ніг Гітлера» [246, С.12]. Згідно з офіційною статистикою, «Чехословаччина мала 140 400 квадратних кілометрів і 15,3 мільйона громадян. З того відступила Німеччині 28 200 кв. км. і 3,6 млн. жителів» [60, 1938, 2 лист.]. Мало того, що Чехословаччина втратила п'яту частину свого територіального простору і майже четверту частину населення, але «загрожуючою була і та обставина, що Прага знаходилася за 40 км від німецького кордону» [876, С.25]. Мюнхенська конференція завдала сильного удару по обороноздатності Чехословаччини. Цим актом Великобританія і Франція позбулися сильного союзника, бо Чехословаччина мала 45 дивізій, 1582 літаки, 469 танків, 5700 гармат [246, С.11]. Німці це добре розуміли, і коли розробляли план «Грюн», то планували направити на Чехословаччину 39 дивізій. Франція забула про свою особисту безпеку, що в 1940 р. вміло використав Гітлер, захопивши її за декілька днів.

Як Мюнхенська конференція була оцінена в правлячих колах союзників Чехословаччини? Реально мислячий англійський політик У.Черчилль, відмічаючи великі прорахунки свого уряду, заявив, що «ми (Великобританія — М.В.) без війни потерпіли поразку, наслідки якої будемо відчувати дуже довго. Ми пережили страшний етап нашої історії, коли було порушено рівновагу Європи... Не думайте, що це кінець. Це тільки початок розплати. Це тільки перший ковток, перше частування цієї гіркої чаші, яку нам будуть підносити рік за роком» [246, С.11]. Парламент 366 голосами проти 114 схвалив рішення Мюнхенської конференції. Проти голосували лейбористи, 30 або 40 консерваторів, незгідних з урядом в оцінці Мюнхена, і в їх числі Черчилль, утримались при голосуванні. Чехословацька криза, на думку німецького посла в Лондоні Г.Дірксена, розглядалася у Великобританії «скоріше як стихійна катастрофа, яка пройшла досить гладко і за яку не ніс ніхто відповідальності» [20, С.184]. «Мюнхен був найбільш правильним, — передавав настрої англійських правлячих кіл посол Польщі в Лондоні Рачинський, — якщо не єдиним виходом із відчайдушного становища» [19, С.86-87].

У французькій палаті депутатів із 600 парламентаріїв тільки 75 засудили Мюнхенську конференцію [246, С.11]. Доля Чехословаччини мало кого хвилювала. Посол США в Парижі У.К.Булліт ще 27 вересня 1938 р., тобто за два дні до початку конференції, повідомляв у Вашингтон: «Я вважаю на 95% вірогідним, що в п'ятницю вночі почнеться війна...» [246, С.12]. Війна

поки-що не почалася, однак Мюнхенська конференція не стала холодним душем для адміністрації США.

В разі анексії фашистською Німеччиною Чехословаччини перед Третім Рейхом відкривалася пряма дорога на Польшу, яка могла стати плацдармом для нападу на СРСР. Це було на руку Великобританії і Франції. Прозуміло, що Радянський Союз не міг цього допустити, добре розуміючи, чим може для нього обернутися ліквідація Чехословаччини, а тому все робив для того, щоб допомогти їй. Можливо, що ця допомога не була широю, а звичайною спробою вижити у вкрай складних міжнародних умовах. За десять днів до Мюнхенської конференції Е.Бенеш звернувся до уряду СРСР з листом, в якому просив відповісти на питання, чи буде СРСР дотримуватись своїх союзницьких обов'язків. Вже 20 вересня радянський уряд дав позитивну відповідь. Якщо раніше СРСР заявляв, що надасть допомогу Чехословаччині тільки за тієї умови, коли це зробить і Франція, то тепер він пішов на поступки: «СРСР надасть Чехословаччині військову допомогу навіть і без участі Франції за умови, що сама Чехословаччина буде захищатися і попросить у нього допомогу» [246, С.9; 494, С.143-199; 895, С.168-221]. Це ж підтвердив у розмові з радянським послом у Великобританії І.Майським народний комісар закордонних справ М.Литвинов: «Найважливіше, як поведуть себе чехи... Якщо будуть чинити опір, ми допоможемо озброєною рукою» [695, С.352]. 25 вересня 1938 р. СРСР повідомляв у Париж, що відповідно до договору війська готові до захисту Чехословаччини. До західних кордонів переміщено 30 дивізій, військові частини поповнені резервістами. У повній готовності знаходяться технічні війська — танки і авіація. У заявах уряду СРСР про Підкарпатську Русь не говорилося нічого. Мова йшла про Чехословаччину загалом. Однак захист цілісності Чехословаччини був і захистом інтересів Закарпаття, на яке посягала Угорщина [377, С.267]. Уряд СРСР 23 вересня 1938 р. повідомив Варшаву, що якщо польські війська перейдуть кордон Чехословаччини, то Радянський Союз вважатиме розірванням радянсько-польський договір від 25 липня 1932 р. [21, С.525-526]. В Польщі розцінили заяву СРСР як пряму підтримку Чехословаччини [21, С.527]. Радянський Союз рішуче засудив рішення конференції в Мюнхені.

Керівництво Чехословаччини добре усвідомлювало весь трагізм свого становища. Під час вручення Мюнхенських вимог німецьким повіреним у справах в Празі А.Генке, чехословацький міністр закордонних справ К.Крофта заявив, що для Чехословаччини «це катастрофа, яку ми не заслужили. Ми підпорядковуємось і будемо прагнути забезпечити своєму народові спокійне життя. Не знаю, чи одержать ваші країни користь від цього рішення, прийнятого в Мюнхені, але ми у всякому випадку не останні. Шала нас така ж доля чекає інших» [17, С.318]. Чехословацький дипломат

Г.Масарик підсумував, що «Чехословацька Республіка в кордонах 1918 р. перестала існувати» [17, С.314-315].

Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, 1 жовтня 1938 р. чехословацькі війська «почали уступати з призначеної судето-німецької полоси... Німецьке військо переступило одночасно границі Чехословацької Республіки. До Німеччини прилучаються: 1 і 2 жовтня — Воляри, Вицній Брод, 2 і 3 жовтня — Подмокли, Дечін, Фрідлянд, Великий Шанов, Шлукнов, Румбурк, Ворисдорф, 3, 4, 5 жовтня — Хеб, Карлові Вари, Кадань, Якилнов, Маріянські Лазні, Тахов, Ниден, Фалькнов, Аш, Красліце, Франтішкове Лазне, 6 і 7 жовтня — Крнов, Брунталь, Фривальдов, Яворнін» [60, 1938, 4 жов.].

З 1 жовтня 1938 р. державним комісаром територій, які відійшли до Німеччини, був призначений К.Генлейн. Того ж дня на засіданні уряду ЧСР була розглянута нота польського уряду від 30 вересня 1938 р., яка в ультимативній формі вимагала «відступлення частини Тешинської області. Розваживши всесторонньо польські домагання, чехословацький уряд не міг інакше поступити, як прийняти польські пропозиції з огляду на важке міжнародне становище Чехословаччини, створене Мюнхенським договором» [60, 1938, 4 жов.].

Хоч у Мюнхені і не розглядали питання про Підкарпатську Русь, але його рішення дуже негативно вплинули на долю краю. 29 вересня 1938 р. було прийнято «Доповнення до угоди, підписаної в Мюнхені між Німеччиною, Великобританією, Францією і Італією», в якому констатовалося, що «як тільки буде врегульоване питання про польську і угорську меншини в Чехословаччині, Німеччина і Італія зі свого боку нададуть Чехословаччині гарантію» [28, С.159]. За умови, «якщо протягом найближчих трьох місяців проблема польської і угорської національних меншин в Чехословаччині не буде врегульована між зацікавленими урядами шляхом угоди, то ця проблема стане предметом подальшого обговорення наступної наради голів урядів чотирьох держав, які присутні тут» [28, С.160]. Рішення Мюнхенської конференції означало першу серйозну перемогу угорської дипломатії в боротьбі за ревізію кордонів, що безпосередньо стосувалося і долі Закарпаття [377, С.268]. 1 жовтня 1938 р. регент Угорщини М.Горті писав Гітлеру про відчуття щирого задоволення з приводу того, що в Мюнхені «досягнуто мирну угоду з питань, які мають вирішальне значення, і що законні вибори Угорщини в принципі будуть визнані обґрунтованими» [15, С.108].

Угорська дипломатія провела значну роботу напередодні Мюнхена. Начальник канцелярії міністерства закордонних справ Угорщини І.Чаки під час телефонної розмови 15 вересня 1938 р. давав інструкції угорському послу в Німеччині Д.Стояї: «Якщо при ліквідації Чехословацької справи буде допущена дискримінація на шкоду Угорщині, то угорський уряд

буде готовий на все, і в цьому випадку він розраховує на підтримку Німецької імперії» [15, С.101]. 17 вересня Д.Стояї в листі до міністра закордонних справ Угорщини К.Кані передав пропозиції Г.Герінга. Згідно з ним, Угорщина повинна «офіційно вимагати права самовизначення для угорської меншини в Чехословаччині, звернутися до чеського уряду і відповідно до інших урядів із зверненням, подібним тому, яке зробив Генлейн, прокувати збройні сутички, страйки, відмови від явки на призовні пункти, бо тільки серйозні інциденти можуть привернути увагу західних держав до угорських вимог, зробити все, щоб зарубіжна преса більше займалась угорським питанням» [15, С.101-102]. Угорський посол в Польщі А.Хорі переконував Варшаву, що «Угорщина у випадку розпаду Чехословаччини претендує на історичні кордони. Мій уряд вважає це питання справою вирішеною» [15, С.26].

Польща постійно захищала інтереси Угорщини перед Німеччиною. «У відношенні угорських вимог, — писав польський посол в Німеччині Ю.Ліпський, — я спеціально виділив питання про Закарпатську Русь, зробив акцент на стратегічний момент по відношенню до Росії (*мається на увазі СРСР — М.В.*), на комуністичну пропаганду, яка проводиться на цій території і т.д. У мене склалося враження, що канцлер дуже зацікавився цією проблемою, особливо коли я йому сказав, що протяжність польсько-румунського кордону невелика і що завдяки спільному польсько-угорському кордону через Закарпатську Русь ми створили б більш міцний бар'єр проти Росії. Крім того, я вказав відносно Закарпатської Русі, що територія ця, на яку Словаччина не претендує, була дана Чехословаччині тільки як мандат, що населення її перебуває на дуже низькому рівні і сильно змінане і що найбільшу зацікавленість в ній має Угорщина» [17, С.211].

29 вересня 1938 р., тобто перед самим початком конференції в Мюнхені, Б.Муссоліні заявив, що «сьогодні для Угорщини буде вдалий день. Як тільки ми покінчимо з питанням про судетських німців..., я негайно поставлю на порядок денний угорські і польські претензії, вимагаючи їх негайного задоволення на тій же основі, як це буде зроблено у відношенні німецьких претензій» [15, С.105]. «Якщо не вдасться їх реалізувати, — повідомив І.Чакі, — то він (*Муссоліні — М.В.*) буде настоювати на їх здійсненні протягом суворо визначеного проміжку часу — місяця. Якщо і ця мінімальна програма не пройде, то, сказав він, підвищивши голос, виступайте... Поставте світ перед здійсненим фактом» [15, С.105].

Отже, Угорщину активно підтримувала в її домаганнях Італія. Це не могло не вплинути на Гітлера, який у розмові з прем'єр-міністром Великобританії Н.Чемберленом 22 вересня 1938 р. заявив, що від Угорщини свого часу «була відібрана велика територія, в результаті чого майже один мільйон угорців проти своєї волі живуть в Чехословаччині» [17, С.204]. 1 жовтня 1938 р. представник СРСР в Чехословаччині С.Александровський

повідомляв НКЗС СРСР, що «в Мюнхенській угоді Гітлер підписався під рішенням дати три місяці для врегулювання питання про польську і угорську меншини і зробити його предметом обговорення чотирьох держав, якщо не буде досягнуто чесько-польської угоди» [17, С.243].

Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, міністр закордонних справ Чехословаччини К.Крофта 1 жовтня 1938 р. звернувся до угорського посла в Празі Я.Ветштейна з нотою, в якій пропонував «якнайскорше створити мішану чехословацько-мадярську комісію експертів для розгляду проблеми мадярської меншини в Чехословаччині. Ця комісія мала б підготувати і внести проект про поладнання тої проблеми» [60, 1938, 5 жов.]. 3 жовтня 1938 р. Угорщина підготувала ультимативні вимоги до уряду Чехословаччини, які останній мав прийняти: «1) негайно звільнити політичних в'язнів угорської національності; 2) негайно демобілізувати і відпустити додому воїнів угорської національності; 3) створити місцеві загони для охорони життя і майна населення. Командування загонів змішане; 4)...передати Угорщині 2-3 чехословацькі прикордонні міста, які мають бути зайняті угорськими військами. На Заході такими містами мають бути Комарно, або Парканьана, або Упойшаг, або Чоп, або Берегово; 5)...угорський уряд пропонує почати безпосередні угорсько-чехословацькі переговори в Комарно в четвер 6-го числа цього місяця о 4 годині пополудні. Угорську делегацію буду очолювати особисто я (К.Каня — М.В.)» [15, С.11]. Одночасно з цим А.Бродію 6 жовтня 1938 р. було запропоновано «в жодному разі не піддаватися обіцянкам чехів», а твердо стояти на «позиції самовизначення з плебісцитом» [15, С.112; 32, 144-145, 104 old]. Празький проект вирішення проблеми національних меншин полягав у тому, «щоб чисто мадярську етнічну територію віддати Мадярщині», а що стосується плебісциту, то він «відкидається як нереальний і зайвий, бо на територіях, на яких за думкою мадярської влади мав би бути проведений плебісцит, уже давно немає мадярської більшості» [60, 1938, 28 жов.]. Про проведення плебісциту в Ужгороді, Мукачеві і Севлюші (Виноградіві) не могло бути і мови.

На таких позиціях стояли урядові делегації Чехословаччини та Угорщини напередодні конференції в Комарно, яка проходила з 9 по 13 жовтня 1938 р. Угорська дипломатія, маючи підтримку фашистських держав на чолі з Німеччиною, висунула важкі для Чехословаччини умови: негайно повернути землі, заселені угорцями (брався за основу перепис 1910 р., коли кількість угорців значно перебільшувалася), провести плебісцит на територіях із змішаним населенням, надати право на самовизначення всім іншим народам [377, С.269]. «На випадок сповнення цих мадярських домагань, — повідомляла «Нова свобода», — до Мадярщини припало б... 400 тисяч словаків і 80 тисяч українців, отже словацько-українська меншість у Мадярщині була б більшою, ніж мадярська в Чехословаччині» [60, 1938, 16 жов.].

Переговори в Комарно не принесли ніяких позитивних результатів. Вони були зірвані з вини Угорщини. Чехословаччина не могла прийняти угорські умови, бо під час перепису 1910 р. «комісари мадярської влади вписували до рубрики мадярської народності усіх, що вміли говорити по мадярськи, притім однак вписували й релігію» [60, 1938, 29 жов.]. 14 жовтня 1938 р. представники угорської делегації офіційно заявили, що Угорщина «переговори перериває, бо на основі чехословацьких передумов не може їх далі вести» [60, 1938, 15 жов.]. Після зриву переговорів у Комарно настав новий етап у вирішенні «чехословацької проблеми». Угорщина, іннувативши Чехословаччину у небажанні йти на поступки, звернулася до Італії та Німеччини, щоб ці країни виступили арбітрами. Великобританія і Франція заявили про свою незацікавленість даною проблемою. Б.Муссоліні порадив угорцям «негайною нотою вимагати термінового скликання конференції чотирьох великих держав, вказавши, що нема найменших надій на відновлення безпосередніх двосторонніх переговорів, і підкресливши, що затримка з вирішенням питання створить загрозу миру» [15, С.114]. До цього Б.Муссоліні додав, що «при першій же вимозі літаки *італійські — М.В.* будуть негайно перекинуті в Угорщину. Вони знаходяться в повній готовності, і до Будапешта їм потрібно півтори льотних години» [15, С.115]. У розмові з новим міністром закордонних справ ЧСР Ф.Хвалковським Гітлер «висловив свій жаль, що досі ще не було вирішено питання мадярської меншості в Чехословаччині» [60, 1938, 16 жов.]. Г.Герінг у розмові з послом Угорщини в Берліні Д.Стояї намагався заспокоїти угорців і «висловив впевненість, що Угорщина і без війни поверне свої території» [15, С.115]. Засідання арбітражної комісії було призначено на 2 листопада 1938 р.

Напередодні арбітражу Угорщина поклала великі надії на свого агента А.Бродія, який, очолюючи уряд Підкарпатської Русі, повинен був запросити угорські війська з метою окупації всього Закарпаття. Аналогічної точки зору притримувався польський уряд. На думку угорського посла в Польщі А.Хорі, «одною із формул... могла би бути заява про те, що русинське населення попросило ввести в Русинську область одночасно угорські і польські війська. Таку акцію можна було б швидко підготувати чи організувати. Можна вибрати і таке рішення: угорські війська, які ввійдуть в Русинську область, звернуться за підтримкою до польської армії. Про це, звичайно, потрібно буде раніше домовитися» [15, С.133]. Однак, чехословацька контррозвідка уважно стежила за кожним кроком прем'єр-міністра [1140, 833 old; 60, 1938, 22, 25 жов., 19 лист.]: 27 жовтня 1938 р. А.Бродій був заарештований, а А.Волошин, який очолив новий кабінет, тітко притримувався антиугорської орієнтації. Нове призначення Праги переконало Угорщину, що від А.Волошина годі чекати жодних територіальних поступок, не говорячи вже про передачу всього Закарпаття.

А.Волошин прибув 2 листопада 1938 р. до Відня, однак участі в роботі арбітражної комісії не брав. Варто погодитися з В.Гренджою-Донським, що закарпатську делегацію «не на те закликали, щоб з ними радитися, але щоб їм доручити готовий присуд» [390, С.163].

Текст першого Віденського арбітражного рішення від 2 листопада 1938 р., підписаного міністрами закордонних справ Німеччини та Італії, передбачав: «1. Области, які відходять від Чехословаччини до Угорщини, вказані на карті, яка додається. Встановлення кордону на місці повинна зробити угорсько-чехословацька комісія. 2. Евакуація... областей Чехословаччини і їх передача починається з 5 листопада 1938 р. і повинна бути закінчена до 10 листопада 1938 р. Окремі етапи евакуації і передачі, як і інші формальності, повинні бути негайно визначені угорсько-чехословацькою комісією. 3. Чехословацький уряд повинен потурбуватися про те, щоб евакуйовані області були передані в повному порядку. 4. Окремі питання, які виникатимуть із територіального відступлення, особливо питання громадянства і оптації, повинні вирішуватися угорсько-чехословацькою комісією. 5. Угорсько-чехословацька комісія повинна також прийняти більш конкретні рішення про захист як осіб угорської національності, що залишаються на території Чехословаччини, так і осіб неугорського походження у відступлених областях... 6. Оскільки при передачі Угорщині може бути вчинена шкода і виникнуть труднощі економічного характеру і техніки зв'язку в областях, які залишилися за Чехословаччиною, угорський королівський уряд, зі свого боку, за домовленістю з чехословацьким урядом зробить все можливе для усунення подібних труднощів» [15, С.120]. За умови, якщо угорсько-чехословацька комісія не зможе вирішити спірні питання, то вони стануть предметом обговорення Німеччини та Італії [15, С.121].

Згідно з рішенням арбітражної комісії, новий угорсько-чехословацький кордон проходив по лінії населених пунктів Бовтрадь, Малий і Великий Гут, Яношово, Квасово, Оросієво, Керестури, Вілок, Берегово, Йовра, Ужгород, Радванка, Дравці, Великі Геєвці, Холмець, Велика Добронь, Баркасово, Жнятино, Ключарки, Мукачево, Фornoш, Нове село, Вишні Ремети, Шаланки, Матієво, Чома, Чорний Ардів [60, 1938, 11 лист.]. За повідомленням «Нової свободи», яке ґрунтувалось на даних офіційної статистики, «територія Чехії зменшилася на 33%, Моравії на 36%, Словаччини на 21%, а територіальні втрати Підкарпаття... становили 12%» [60, 1938, 15 лист.]. Чехословацька Республіка «відступила Німеччині 28 200 кв. км., Польщі біля 1 000 кв. км., Мадярщині коло 12 000 кв. км. Нинішня республіка буде мати біля 100 000 кв. км.» [60, 1938, 8 лист.]. До Угорщини відійшло 171 711 чоловік населення, з яких 33 324 були українцями, 16 463 чехами і словаками, 82 179 угорцями [1093, С.262].

Віденський арбітраж торкнувся п'яти закарпатських округів — Ужго-

родського, Мукачівського, Берегівського, Севлюського та Іршавського. Підкарпатська Русь втратила міста Ужгород, Мукачево і Берегово з прилеглими до них районами. В Ужгородському окрузі до Угорщини перейшло 22 населені пункти, в яких проживало 10 719 українців і 18 687 угорців, у Мукачівському — 15 населених пунктів (12 153 українці і 12 253 угорці), у Севлюському — 18 сіл (3 471 українець і 8 752 угорці), у Берегівському — 40 населених пунктів (6 343 українці і 40 962 угорці), в Іршавському — єдиний населений пункт с.Шаланки, в якому проживало 648 українців і 1 525 угорців [1093, С.74-75]. Необхідно погодитися з твердженням П.Стерча, що «Чіано й Ріббентроп своїм рішенням з 2 листопада 1938 р. в Відні порушили етнографічні принципи, бо віддали Мадярщині два міста, тобто Ужгород і Мукачів з релятивною більшістю українського населення, як також 13 сіл з абсолютною більшістю українського населення, з-поміж яких у 4-ох селах мадяри не становили ані одного відсотка населення. Крім того віддано Мадярщині чотири села з релятивною більшістю українського населення» [921, С.76]. В Баранинцях, наприклад, проживало 77% українців, у Йоврі — 62%, в Дравцях — 93%, в Коритняках — 72%, в Квасові — 85%, у Вишніх Реметах — 92%, у Нижніх Реметах — 93%, в Чепі — 67% [921, С.76].

Згідно з рішеннями Віденського арбітражу була створена спільна чехословацько-угорська демілітаційна комісія, при якій діяли 11 підкомісій. Вони вирішували проблеми загально-політичні, військові, територіальні, етнографічні, фінансові, народногосподарські, торговельні, правові [1093, С.259]. До спільної чехословацько-угорської комісії були делеговані два українці, два словаки та один чех [60, 1938, 21 груд.]. Карпатську Україну представляли Ю.Брацайко і М.Долинай. Функції експертів виконували Й.Ірковський, Л.Махачек і В.Примич. Між представниками Карпатської України та Угорщини була досягнута домовленість про перепусткову систему, вивіз майна з окупованої Угорщиною території. «Рухоме майно, — повідомляла «Нова свобода», — можна буде вивозити протягом двох місяців рахуючи від дня, коли буде розпочатий залізнично-комунікаційний рух між обома державами» [60, 1938, 24 груд.]. Комунікаційна лінія повинна була почати діяти 9 січня 1939 р. Евакуацією, яка завершилася 10 листопада 1938 р., керували В.Комаринський, Д.Німчук і В.Гренджа-Донський [390, С.165].

Віденський арбітраж завдав відчутного удару по Чехословаччині та Карпатській Україні, хоча Угорщина так і не добилася повної окупації краю. Його наслідком було створення нового угорсько-чехословацького кордону. Карпатська Україна продовжувала залишатися у складі Чехословаччини, що перешкоджало утворенню спільного кордону між Угорщиною і Польщею. Це викликало в Будапешті явну прохолоду стосовно Берліна. Що стосується Чехословаччини, то її прем'єр-міністр Р.Беран, ви-

ступаючи по празькому радіо, заявив: «Прага, Братіслава і Хуст погоджуються вповні в поглядах на нашу закордонну політику, яка залишається такою, як її започаткував міністр закордонних справ др. Ф.Хвалковський. Ми наладнаємо в скорому темпі тривкі добрі відносини до усіх сусідів. Ми переконані, що співпраця з ними принесе нам користь... Бажаємо також щоби устійнення границь довело до видатнішої співпраці з Польщею... Це саме відноситься й до Мадярщини. Сусідня Румунія і теж Югославія виявили нам у важких і болючих для нас часах щире співчуття і симпатію... Недавня заява італійського міністра закордонних справ графа Чіано скріплює мене в надії, що в теперішній міжнародній ситуації є для нас дійсно пригожі моменти. Щиро бажаємо, щоб прийшло до тривкого мирного порозуміння між великодержавами, бо хочемо удержувати найкращі взаємини з західноєвропейськими великодержавами та З'єднаними Державами» [60, 1938, 7 груд.].

Президент Чехословаччини Е.Гаха (*Е.Бенеш емігрував у Лондон — М.В.*) теж закликав чехів, словаків і українців «рука в руку співпрацювати на відбудові держави» [60, 1938, 27 груд.]. Змушена була погодитись з рішенням арбітражної комісії і влада Карпатської України. У маніфесті «Український народі Підкарпаття!», прийнятому Українською Центральною Народною Радою 17 листопада 1938 року, вказувалось: «З боєм у серці сповіщаємо Тебе, що на вимоги Мадярщини дві великі держави, які створили арбітражну комісію для полагодження спору за границі молодшої нашої Підкарпатської Держави, приділили Мадярщині великий шматок нашої споконвічної землі спільно з містами Ужгород, Мукачево та Берегово. Опираючись на фальшиву статистику наших ворогів, вони відірвали від живого тіла українського народу багато сіл і міст, де живе переважаюча більшість українців-русинів... Наші представники на міжнародній конференції у Відні змушені були погодитись на умови, що їх запропонувала арбітражна комісія» [60, 1938, 17 лист.].

Віденський арбітраж свідчив про поглиблення політичної кризи Чехословаччини, яка, фактично, опинилася перед державною катастрофою. Після 2 листопада 1938 р. більш-менш визначилися у ставленні до неї окремі європейські країни. Угорщина і Польща почали ще інтенсивніше співпрацювати у створенні спільного кордону, проводячи постійно терористичні акції. Якщо Угорщина відкрито вимагала захоплення всього Закарпаття, то Польща і Румунія намагалися оволодіти окремими територіями в Словаччині та Карпатській Україні. Великобританія і Франція, які обіцяли Чехословаччині гарантію недоторканості її кордонів після Мюнхенської конференції, фактично, усунулися від «чехословацької проблеми» і займали нейтральну позицію. Було очевидним, що їх цікавить тільки єдине — спрямування фашистської агресії на Польщу і підготовка там плацдарму для нападу на СРСР. Аналогічну позицію займали США. Що стосується

Німеччини та Італії — головних арбітрів у Європі, то ці країни розраховували притягти на свій бік нових союзників. Такими повинні були стати Угорщина і Румунія за умови, якщо будуть максимально задоволені їх вимоги.

Яким буде подальший розвиток політичних подій в Європі, вирішальною мірою залежало від Німеччини. Це добре розуміли всі керівники європейських держав. Усвідомлював це і уряд Карпатської України. Уже з перших днів свого прем'єрства А.Волошин почав орієнтуватися на Німеччину — єдину велику країну, яка обіцяла йому своє покровительство. Німецький уряд, заграючи з кабінетом А.Волошина, заявив про відкриття найближчим часом в Хусті свого консульства. Це робилося для того, щоб тримати під своїм контролем розвиток політичних подій у краї. А.Волошин сподівався, що призначення Г.Гофмана консулом «не якась подорож з цікавості, але є студійною дорогою, яка буде мати свої конкретні наслідки для нашого краю, для нашого народу і для дальшої політики Німеччини *супроти нас*» [2, ф.3, об.1, спр.45, арк.1].

Необхідно відзначити, що уряд Німеччини кілька разів відкладав відкриття свого консульства в Карпатській Україні. Зокрема, ще 19 листопада 1938 р. міністр закордонних справ Німеччини Й.Ріббентроп повідомив радника цього міністерства Е.Вермана: «Згідно з наказом фюрера й до нового наказу необхідно проявити стриманість у словацькому і карпато-українському питанні. З цієї причини пресі були дані інструкції нічого не публікувати про події у Карпатській Україні. Крім того, питання про створення генерального консульства в Хусті відкладається» [587, С.459]. Радник посольства Німеччини в Польщі Р.Шеліга констатував, що «побоювання Польщі, а саме, що Німеччина має намір зробити з Підкарпатської Русі зародок Всеукраїнської держави, немає ніякої підстави. Німеччина вже дала розпорядження, спрямовані на те, щоб не створювати таке враження. Підкарпатська Русь збереже свою незалежність у рамках Чехословаччини і не гратиме ніякої ролі в міжнародній політиці» [587, С.472]. Уряд фашистської Німеччини все-таки відкрив у Хусті своє консульство. Закарпаттям було дозволено виїжджати на заробітки в Німеччину, що, деякою мірою, зменшило безробіття. Уряд А.Волошина так захопився цією пропозицією, що навіть 6 березня 1939 р., тобто за 8 днів до окупації краю угорськими військами, вирішував питання про виготовлення 10 тисяч закордонних паспортів [2, ф.17, оп.2, спр.383, арк.19]. Наївно вірячи гітлерівським обіцянкам про допомогу, А.Волошин просив Г.Гофмана «передати... славному вождеві німецького народу... нашу щирю подяку і сердечний привіт» [2, ф.3, оп.1, спр.45, арк.2].

Із вищевказаного можна зробити висновок, що уряд Карпатської України чітко притримувався пронімецької орієнтації, переслідуючи при цьому єдину мету: зберегти територіальну цілісність краю, захистити його

населення від агресії фашистської Угорщини. Зроблене нами твердження підсилюють матеріали особистої справи А.І.Волошина, яка зберігається в Центральному Архіві Міністерства державної безпеки Росії в Москві. Давши відповіді на запитання слідчого МДБ майора Вайндорфа, А.Волошин однозначно заявив, що «уряд Підкарпатської Русі ставив завдання створення автономної Закарпатської України і орієнтувався на фашистську Німеччину, тобто в останній ми бачили силу, яка може забезпечити недоторканість території Карпатської України. Хочу відзначити, що становище Німеччини на той час як арбітражної держави змусило уряд Підкарпатської Русі просити Німеччину про охорону кордонів проти окупації краю угорцями» [4, Н-17681, л.10].

Відомо, що частина німецького генералітету радила Гітлеру зберегти самостійність Карпатської України. Радник управління міністерства закордонних справ Німеччини Е.Клейст зізнався, що «весь час намагався захистити Закарпатську Україну. Я вказав на значення, яке вона має для німецьких планів на Сході. Я підкреслював, що обурення українців Німеччиною буде величезне, якщо ми відамо Закарпатську Україну Угорщині. Нарешті, я вказав, що ми можемо раптово розірвати стосунки з українцями після того, як пробудили в них, особливо з утворенням Закарпатської України, великі сподівання як на допомогу, так і на підтримку з боку Німеччини» [587, С.471].

У проведенні А.Волошином пронімецької політики певну роль відіграла українська націоналістична еміграція, зокрема, прихильники І.Полтавця-Остряниці та гетьмана України в екзилі П.Скоропадського. 25 жовтня 1938 р. Організація Українського Вільного Козацтва, очолювана полковником І.Полтавцем-Остряницею, що знаходилася у Франції, писала в листі до А.Волошина: «Гадаємо, що перестанете плекати стару невдалу московсько-антантську політику, а станете на шлях добросусідського порозуміння з Німеччиною» [2, ф.3, оп.1, спр.42, арк.1]. Що стосується названої організації, то наприкінці 30-х років вона переродилася в невелику націонал-соціалістичну групу, повністю прийнявши фашистську ідеологію і практику [620, С.63; 37, 1938, 20 лист.; 52, 1939, Ч.5]. Певну роль у зближенні уряду А.Волошина з Німеччиною також відіграли керівні чини ОУН. Ця організація бачила в Німеччині рятівника Галичини від польського гноблення. Саме на їх прохання в краї з'явилися німецькі військові радники, які спричинилися до формування місцевих збройних сил. Не викликає жодних сумнівів, що між ОУН і німецькими спецслужбами існували тісні стосунки. Про це мова йтиме нижче.

Позиція Німеччини щодо Карпатської України змусила уряд Угорщини дещо призупинити свої агресивні плани. Однак, це не означало, що вона відмовилася від свого наміру організувати вторгнення в Закарпаття. Будапешт «в даний час, — писав угорський посол в Польщі А.Хорі міністру

закордонних справ Угорщини К.Кані, — вважає можливим досягнути своїх цілей з допомогою дипломатичних засобів» [15, С.134]. Польща теж, хоч її збройні сили були готові до ведення бойових дій по всьому фронту, зрозуміла, що «воєнне втручання... в значній мірі зашкодило б справі, ніж принесло б їй користь» [15, С.134]. Угорщина продовжувала покладати надії на те, що «русинський уряд... попросить нас ввести угорські війська з метою підтримання порядку на ще збереженій русинській території» [15, С.135]. Від Польщі вимагалось тільки «підсилити дії диверсійних загонів», а на випадок «операції в Русинській області угорський генеральний штаб просив тільки підтримки з боку одної польської дивізії» [15, С.135].

Угорські приготування до вторгнення на територію Карпатської України не припинялися ні на мить. М.Козма зробив запис у своєму щоденнику 17 листопада 1938 р.: «20-го вночі русинська область все ж буде нашою» [15, С.136]. Добре розуміючи, що окупація Закарпаття угорськими військами приведе до встановлення спільного польсько-угорського кордону, Німеччина рішуче виступила проти агресії. 18 листопада 1938 р. Е.Верман висвітлив перед угорським керівництвом позицію Німеччини, яка вважала «подібний крок з угорського боку ризикованим», який може призвести до серйозних ускладнень. Е.Верман нагадав, що «новий чехословацько-угорський кордон був встановлений рішенням Віденського арбітражу на основі національного принципу» [15, С.140]. Вслід за цим послідували німецька й італійська ноти міністру закордонних справ Угорщини К.Кані [15, С.140-142], на які Будапешт відповів меморандумом від 22 листопада 1938 р. Згідно з ним Угорщина була готова до співробітництва з Німеччиною, а її уряд заявив про намір вступити до антикомінтернівського пакту [15, С.142-143] і вийти з Ліги Націй [15, С.142]. Отже, спроба Угорщини окупувати Закарпаття 20 листопада 1938 р. закінчилася для неї повним провалом. Необхідно було шукати інші шляхи. Угорський посол в Польщі А.Хорі 25 листопада 1938 р. виклав свої думки з приводу взяття «Русинської області... шляхом закриття всіх до єдиного шляхів сполучення при допомозі підривної акції. Шляхом пропаганди підготувати населення до плевбеситу і одночасно енергійними дипломатичними акціями створити необхідні для цього умови» [15, С.144].

Політика Німеччини стосовно Карпатської України, зокрема її реакція на спробу окупації краю Угорщиною, зробили великий політичний резонанс в Європі. Складалося враження, що Третій Рейх дійсно хоче використати Карпатську Україну як П'ємонт для об'єднання навколо неї всіх українських земель. 6 грудня 1938 р. Д.Ллойд-Джордж у розмові з І.Майським висловив думку, що «план Гітлера полягає в тому, щоб забрати «коридор» і Сілезію, відторгнути від Польщі її українську частину та приєднати її до Закарпатської України й створити з цих двох частин васальну Українську державу на зразок Чехословаччини. Такою є найближча

мета. У більш далекому майбутньому, можливо, Гітлер думає здійснити акцію проти Радянської України» [587, С.470]. Подібні думки висловили представники міністерства закордонних справ Великобританії [587, С.471]. Начальник французького генерального штабу генерал М.Гамлен вважав, що «найбільш вірогідною і найближчою метою німецької експансії буде Україна» [587, С.471]. Посол Франції в Німеччині Р.Кулондр писав 15 грудня 1938 р. міністру закордонних справ Ж.Бонне: «В оточенні Гітлера говорять про таку операцію, яка повторила б у більш широких масштабах операцію в Судетах: проведення в Польщі, Румунії і СРСР пропаганди за надання незалежності Україні... І центром руху стане Закарпатська Україна... Таким чином, Чехословаччина... служить рейху у вигляді тарана для пролому воріт на Сході» [17, С.267].

Безперечно, ідея створення соборної України на базі Закарпаття зароджувалась в Берліні. Однак, існували також і інші міркування з цього приводу. На думку народного комісара закордонних справ СРСР М.Литвинова, «галас навколо української проблеми створений, чесно кажучи, не так німецькою пресою, як пресою інших країн, зокрема Англії і Франції. Цілком можливо, що всім цим керували з Берліна» [587, С.472]. На глибоке переконання повноважного представника СРСР у Франції Я.Сурица, «Бонне і його оточення зітхнуть з полегшенням, якщо німці справді нападуть на Україну» [17, С.270]. Галас, піднятий європейською пресою з приводу Карпатської України, в деякій мірі насторожив Угорщину і Польщу. Будапешт був готовий піти на будь-які жертви, щоб тільки одержати дозвіл Берліна на повну окупацію Закарпаття. 27 грудня 1938 р. міністр закордонних справ Угорщини І.Чакі повідомив угорські місії у Вашингтоні, Парижі і Лондоні про намір вийти з Ліги Націй [15, С.147]. Варшава теж побоювалась, що Карпатська Україна «може одного дня рознинутися в огнище такої тривоги для Польщі, що польський уряд буде примушений взяти до уваги втручання, яке може призвести до дальших комплікацій. Це головна причина, чому Польща змагає до спільного кордону з Угорщиною» [18, С.11].

Якщо раніше Угорщина акцентувала увагу Німеччини на необхідності встановлення польсько-угорського кордону, то на початку 1939 р. вона заявила про потребу приєднати Закарпаття з економічної точки зору. І.Чакі в листі до угорського посла в Німеччині Д.Стояї 26 лютого 1939 р. писав: «Поясність (Німеччині — М.В.), що Карпатська область має для нас важливе значення не для встановлення спільного з поляками кордону, а тому, що ми не хочемо допустити винищення лісів так званим українським урядом. Таким чином, ми прагнемо не до заволодіння Карпатським хребтом, а до того, щоб Русинська область до верхнього кордону лісів входила до складу Угорщини» [15, С.156]. Тобто, Закарпаття розглядалося в Будапешті як сировинна база, складова частина Угорщини, яка тимчасово віді-

рвана від святостефанської корони. Заступник міністра закордонних справ Угорщини Я.Вернле повідомляв І.Чакі, що Й.Ріббентропу «до цих пір... здавалось, що ми добивасмо Русинської області за політичними мотивами, і він не знав, які життєво важливі інтереси зв'язують нас з краєм» [15, С.158].

Протягом всього міжвоєнного періоду Чехословаччина мала дружні стосунки з Югославією. Що стосується Угорщини, то вона постійно намагалася з допомогою питання про національні меншини ізолювати Чехословаччину від її союзників — Югославії і Румунії. Чехословацько-югославські відносини зазнали відчутного удару після Мюнхенської конференції, коли, фактично, настав кінець існуванню Малої Антанти як політичного союзу Чехословаччини, Югославії і Румунії. Окремі балканські країни по-різному відчували на собі наслідки Мюнхена. Що стосується Югославії, то вона все більше ставала об'єктом відкритого натиску з боку фашистської Німеччини. Необхідно погодитись з міркуванням В.Шандора, що «у період першої республіки Карпатська Україна відігравала поважну стратегічну роль як зв'язок до держав Малої Антанти — Румунії та Югославії. У новім укладі війни вона втратила своє первісне значення» [1093, С.218].

Не дивлячись на такі зміни в світовій політиці, уряд Югославії рішуче виступав проти угорських зазіхань на Закарпаття. Це стосується і югославської періодики. «Населення цього краю, — повідомляло «Време», — не хоче вертатися під мадярське панування, яке лишило сумні спомини. Підкарпатські українці запевняють свої права в союзі з чехами і словаками» [275, С.56]. Уряд Югославії вимагав, щоб Німеччина та Італія не підтримували ідею спільного угорсько-польського кордону [60, 1938, 15 жов.]. Югославський щоденник «Політика» підтримав прихильну позицію Румунії щодо Карпатської України [60, 1938, 29 жов.]. Ставлення народів Югославії до Закарпаття видно із статті «Серби, хорвати й словінці з нами!», опублікованій на сторінках «Нової свободи» [60, 1938, 3 жов.].

Румунія, як і Югославія, лояльно ставилася до Карпатської України, принаймні до тих пір, поки існувала федеративна Чехословаччина. Не випадково А.Волошин, переконавшись у безнадійності захисту Карпатської України власними силами, здійснив спробу домовитися з урядом Румунії про приєднання краю до неї. Мотивація була така: в Румунії проживають українці — наші рідні брати. Румунія постійно виступала із звинуваченням на адресу Угорщини, яка проводила шалену радіопропаганду стосовно Закарпаття. Зовнішньополітичний курс Румунії визначався такими основними моментами: 1) лояльність румунського уряду до Чехословаччини; 2) бажання зберегти з нею нормальні економічні та політичні взаємини; 3) неприхильність до військового посилення Угорщини; 4) недовір'я до заповісти Будапешта щодо Трансільванії; 5) небажання брати участь в політичних комбінаціях, спрямованих проти Німеччини [275, С.58].

Румунія до кінця виконувала союзницькі зобов'язання щодо Чехословаччини. Доказом цього є підписання договору про поставки кукурудзи в гірські райони Закарпаття. Однак, це не означало, що румунський уряд не мав інтересів до Чехословаччини. Як тільки стало відомо, що ЧСР перестала існувати як держава, Румунія висунула свої вимоги. Посол Угорщини в Румунії Л.Бардоші повідомив І.Чакі, що 16 березня 1939 р. міністр закордонних справ Румунії Г.Гафенку «послався на свої попередні повідомлення про те, що румунський уряд щодо останніх подій змінив свою позицію, яку він займав в Галаці в питанні про Русинську область. Румунія також має свої інтереси на русинській території. Це стосується прикордонних сіл, населених румунами, і території, через яку проходить залізнична лінія Мараморош-Сигет-Коломия» [15, С.158].

6 березня 1939 р. Гітлер прийняв рішення остаточно ліквідувати Чехословаччину [18, С.35]. «Після здійснення запланованих територіальних змін, — вважав радник міністерства закордонних справ Німеччини Е.Клейст, — ми будемо мати в своїх руках Угорщину, Румунію і Югославію» [18, С.36]. 12 березня Угорщина одержала згоду Берліна на окупацію всього Закарпаття. М.Горті негайно вислав Гутлеру привітальну телеграму, в якій дякував за подарунок, «бо ж ця життєдайна територія для Мадярищини... фактично є справою життя» [15, С.158].

14 березня А.Волошин проголосив самостійність Карпатської України, сповістивши про своє рішення міністерство закордонних справ Німеччини. На прийнятті такого рішення вплинули фактори міжнародного характеру, зокрема, скупчення угорських військ на кордонах з Карпатською Україною і проголошення Словаччиною самостійності, що свідчило про державний розпад ЧСР. «Для кожного політичного спостерігача, — писав В.Шандор, — мусило бути в той час ясно., що на випадок проголошення повної незалежності Словаччини доля федерації була приречена, а Карпатська Україна могла б знову опинитись під угорською окупацією» [1097, С.93].

10 березня 1939 р. чехословацька влада розпустила автономний уряд Й.Тісо і ввела в Словаччині військове становище. 13 березня Й.Тісо був викликаний в Берлін, де його поставили перед вибором: або негайне відокремлення від Чехії і створення держави, що орієнтуватиметься на Німеччину, або окупація Словаччини Угорщиною. 14 березня Й.Тісо скликав Сойм, який проголосив Словаччину самостійною і незалежною державою. Трагедія Чехословаччини породжувала трагедію Карпатської України. Отже, Сойм Карпатської України починав свою роботу тоді, коли доля країни вже була вирішена. В листі до міністра закордонних справ Франції Ж.Бонне французький посол в Німеччині Р.Кулондр повідомляв, що «Закарпатська Русь... звернулася до Берліна з проханням про захист. Однак гітлерівські керівники залишаються глухими до за-

зників цієї країни, яка зв'язала з ними всі свої надії... Закарпатську Україну окупують угорські війська» [18, С.44-45].

Завдяки оперативності угорської розвідки Будапешт мав досить чітку уяву про розташування чеських військових частин, технічних засобів і навіть гірських дивізій [13, К-184, tetel 3733, 18 old]. Угорським генштабом була підготовлена «Економічна, соціальна і географічна довідка про Закарпаття», в якій вказувався національний і віковий склад населення, система управління, зафіксовано національний склад військових частин, названі населені пункти, в яких побутує угорська мова [13, К-184, tetel 3733, 21 old]. Напередодні вторгнення був розроблений детальний план забезпечення тилів наступаючих угорських військ [13, К-184, tetel 3529, 18 old.].

Підготовкою і ходом військової операції в Карпатській Україні безпосередньо керував начальник гарнізону в Ужгороді генерал Алойош Билді під керівництвом командуючого 7-ої угорської армії генерал-лейтенанта Ференца Сомботгелі. Першим перейшов у наступ 14 березня 1939 р. 12-ий велосипедний батальйон, яким командував підполковник Антал Бенді [11, Т. гу, 3095, Nov. naplo, 60/88, 1-3 old].

Угорський архівний матеріал свідчить про велике моральне піднесення, яке панувало у військових частинах напередодні вторгнення. Майор Іштвн Нярі писав у звіті міністерству оборони Угорщини про хід «березневої операції»: «Всі ми відчували, що починається нове життя. Ще було тепло, але під стінами замку (*Мукачівського — М.В.*) починався щасливий день угорської історії. Трианон захитався. Символічно, що саме тепер прибув наказ про початок наступу. Радістю наповнилися угорські серця, коли славний витязь Алойош Билді оголосив тривогу і видав розпорядження... Головинний напрям героїчної дороги мав пролягти по низовині Латориці на Перечанський перевал, де знаходився святий тисячолітній угорський кордон. Вибрані угорські частини готувалися до боротьби...» [13, К-184, tetel 3733, 25 old].

Угорські війська перейшли в наступ на всій демаркаційній лінії. Незважаючи на високу дисципліну, яка панувала в чеських збройних силах, для загонів СТОС (*STOS — формування чехословацьких прикордонників — М.В.*) угорський напад був дещо несподіваним, хоча важко погодитись з твердженням, що «чеська армія виявилася небоєздатною» [378, С.328]. «Оскільки погроз про захоплення Підкарпатської Русі Угорщиною, — звіттував один з офіцерів СТОС, — які угорські прикордонники висловлювали воїнам СТОС усно і розповсюджували у листівках, було за останній час багато, то їх ніхто серйозно не сприймав. Вказувались навіть дати наступу мадярів, але вони ні разу не були здійснені. Ось чому таким «вістям» більше ніхто не вірив... На дільниці роти «Ракошино» за кілька днів до початку окупації мадярські офіцери частіше оглядали в супроводі патрульної служби демаркаційну лінію між Горондою і Росвигом. В листопа-

ді розповсюджували листівки, в яких місцеве населення закликали бути готовим до вступу угорського війська з метою окупації території м. р.Латориці. Повідомлення подібного роду повторювались кожний день, тому їх розглядали як частину пропагандистської кампанії, що мала послужити деморалізації місцевого населення і підриву позицій тодішньої влади Підкарпатської Русі. Адже було нелогічним, щоб супротивник наперед розголошував про свої агресивні наміри. Тому на все це реагували ми тільки підвищеною увагою. Можна допустити, що і головне командування не мало точних даних про задуману операцію, тому події, як на Підкарпатській Русі, так і в Словаччині, в Чехії та Моравії розвивались так швидко, що стали справжньою несподіванкою» [14, і.с.5597, karton 24].

Угорське вторгнення стільки разів відкладали, що дещо несподіваним виявився наказ про наступ і для гортистської армії. Підполковник О.Бендшкаржився, що як можна переходити в наступ, коли 35% особового складу його батальйону мали тільки шеститижневий стаж військової підготовки [13, К-184, tetel 3733, 28 old]. Причому, такий стан справ був у переважній більшості угорських військових частин. На це звернув увагу і М. Горті в листі до Гітлера. Про раптовість оголошення наказу про наступ свідчить і той факт, що «угорські військові частини, розміщені в колишніх казармах 36-го піхотного полку в Ужгороді, які знаходяться прямо на демаркаційній лінії, виходили з будівлі за білого дня в день нападу на очах воїнів СТОС, відходили до мосту, а вже там шикувалися до нападу» [13, К-184, tetel 3733, 25 old]. Близька відстань до чехословацьких позицій не дозволила угорцям діяти так, щоб бути непоміченими. Про це пізніше зізнався угорський полковник В.Андор, який командував 24-ою піхотною бригадою, розквартированою в Ужгороді [13, К-184, tetel 3733, 28 old].

Довідавшись про початок угорського наступу, генерал 12-ої чехословацької дивізії Л.Прхала звернувся в Будапешт з вимогою про негайне припинення просування угорських військ до Карпатської України. Уряд Угорщини відповів, що виконати цю вимогу технічно неможливо. На думку польського посла в СРСР В.Гжибовського, «угорські війська повинні були вчора вночі (15 березня — М.В.) дійти до польського кордону» [22, С.424]. Свідчення посла В.Гжибовського в основному підтверджуються угорськими джерелами. 14 березня угорська армія, не зустрічаючи сильного опору з боку чехів, наближувалась до Веречанського перевалу. Просуванню військ, як писав учасник походу, «заважав сніг, що місцями досягав 20-30 см, але також те, що ми знаходилися на висоті 250 метрів над рівнем моря. Це дуже уповільнювало темпи, бо кожні 7 км ми змушені були зупинятися на відпочинок... До перевалу дійшла половина полку» [13, К-184, tetel 3733, 29 old]. Ці втрати можна пояснити тільки несприятливими погодними умовами і великою кількістю військово недосвідчених новобранців. Чеська армія опору не робила. 15 березня 1939 р. о 14 годині угорські війська вступили в Нижні Ворота, де їх

«утрива «група людей... (безумовно, прихильників Угорщини — М.В.) із словами радості на очах» [13, К-184, tetel 3733, 30 old]. Вони вітали «угорських гонимців-визволителів». Біля 15-ої години «ми вийшли на Веречанський перевал і встановили угорський прапор. На перевалі була виставлена почесна польська варта, яка віддала нам честь... Ми мали намір золотими буквами викарбувати імена всіх, хто дійшов до кордону і зайняв свою одвічну територію» [13, К-184, tetel 3733, 30 old], — писав очевидець. Так відбулося встановлення угорсько-польського кордону, якого так домагалися Будапешт і Варшава, хоч він і виявився недовготривалим.

Зовсім інакше склалась ситуація на демаркаційній лінії Шаркадь-Лалово-Кольчино-Росвигово-Середне-Доманинці. Ці рубежі захищали роти СТОС «Доманинці», «Ракошино», «Кольчино», взводи «Підмонастир-Монастир», «Лалово», «Залуж», «Макарьово», «Шаркадь» [14, і.с.5597, carton 24], які були добре озброєні. Перші сутички з агресором свідчили про те, що чеські війська є цілком боєздатними і готові до відбиття ворожого нападу. Зокрема, 14 березня між 6 і 7 годинами ранку «почалась атака мадярів в напрямі сіл Горонда-Страбичово, а також на східну частину села Чомонин... І мадярської сторони перевага була в 4 рази, не враховуючи велику кількість терористів. Командир взводу Заїчек із своїми людьми захищався в Чомонині так же, як старший стражмістр Волни в Страбичові, а в Горонді верхній стражмістр Раділ. Взаємодія між ними була такою, що позиції вдалося утримати цілий день і тільки відсутність боєприпасів примусила їх надвечір відступити за р.Латорицю» [14, і.с.5597, carton 24].

Близько 6 години «почалась атака мадярів у напрямі Росвигово-Підмонастир-Монастир. Пости і патрулі відійшли за мури монастиря, який був добре підготовлений до захисту. Цей взвод уже перебував у стані боєвої готовності, бо знав про атаку мадярів у Підгорянах. Мадярська піхота атакувала монастир з заходу та півдня і підійшла на відстань досягу ручних гранат. Ними вона і була закидана і понесла великі втрати. Всі, хто не залишився лежати, втекли. Як результат, атака була припинена на 2 години» [14, і.с.5597, carton 24]. 15 березня взвод «Шаркадь», хоч і був спольований від решти військ, «взяв у полон 11 мадярських солдат, при цьому кулеметним вогнем знищив частину мадярського взводу (кулеметник Ваньга)» [14, і.с.5597, carton 24]. Угорці зазнали великих втрат в районі сіл Лавки, Пістрялово і Ромочевиця [378, С.331]. Не вдалося угорським військам з першого разу захопити села Дравці, Баранинці, Часлівці та Коритняни. 80 угорських кавалеристів, які перейшли в наступ на с.Лалово, теж були відкинуті назад [14, і.с.5597, carton 24]. В районі Перечина чеські прикордонники підбили угорський танк [13, К-184, tetel 3733, 30-31 old]. Поблизу Невицького невеликий загін СТОС організував кругову оборону, а тому гортистам довелося використати проти нього важку артилерію. Бій тривав до третьої години ночі [13, К-184, tetel 3733, 30-31 old].

Такий стан справ тривав до 17 год. 30 хв. 14 березня, тобто до тих пір, коли генерал Л.Прхала оголосив наказ про «евакуацію чеських військових частин і державних службовців з Підкарпатської Русі» [14, і.с.5597, carton 24]. З цього часу чеські війська, фактично, припинили опір, залишаючи один населений пункт за іншим. Заради історичної правди необхідно відзначити, що їх відступ був вміло організованим і дисциплінованим. Ситуацію ускладнив і той факт, що 15 березня о 17 годині надійшла звістка про вступ німецьких військових частин у Прагу [13, К-184, tetel 3733, 17 old]. Це свідчило про те, що Чехословаччина як державний організм перестала існувати, тобто обороняти не було що. Чеські війська думали про те, якби скоріше покинути територію краю. В Перечині 15 березня «чеський офіцер просив, щоб ми (*угорці — М.В.*) тимчасово припинили військові дії до 22 години. Нам було зрозуміло, що вони хотіли виграти час. Це було для них важливо не з військової точки зору. Чехи намагалися по більше вивезти... Звичайно, ми не могли прийняти їх прохання. Наступ продовжувався...» [13, К-184, tetel 3733, 40 old]. Звіти командирів СТОС свідчать про те, що чехи спалювали військову документацію, вивозили амуніцію, запаси зброї, гроші. І це робилося тоді, коли Карпатська Січ опинилася віч-на-віч перед переважаючими силами агресора.

Відчувалося, що чеське військо не чинитиме опору. 14 березня 1939 р. за Мукачевом на р.Латориці угорський генерал А.Билді зустрівся з майором чеської армії Т.Меліхером. «Коли два командири побачили один одного, — згадує очевидець, — міцно обнялися і дружньо потисли один одному руки. Ми таке чули, що ці два командири ще за часів Монархії були однокурсниками в Вінерноштадській військовій академії. Факт, що наш дальший наступ не зустрів відпору з боку чехів» [866, С.107]. Воїни рот і взводів СТОС відходили з Карпатської України трьома напрямками: більша частина через Словаччину, з польського кордону від Ужжа до Воліниці — через Польщу, а частини розміщені на схід від Сваляви — через Хуст і Тячів — до Румунії [14, і.с.5597, carton 24]. В ситуації, яка склалася, відчайдушний опір агресору вчинила Карпатська Січ.

Таким чином, наприкінці 30-х років у Центральній Європі різко загострилася міжнародна обстановка, насувалася друга світова війна. Мюнхенська конференція 29-30 вересня 1938 р. завдала відчутного удару по Чехословаччині. Вона, як і Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., фактично, свідчили про початок державного розпаду ЧСР і були прелюдією до повної окупації країни Німеччиною та Угорщиною в березні 1939 р. Ці рішення були першим значним успіхом угорської дипломатії на шляху проведення в життя її ревізіоністської зовнішньої політики. Розпад ЧСР став можливий завдяки політиці сприяння агресії, яку проводили Великобританія і Франція. Нейтральну позицію займали США. Спроба СРСР допомогти Чехословаччині не увінчалася успіхом.

Політика Німеччини стосовно Карпатської України пройшла певну еволюцію. Спочатку вона не погоджувалась на повну окупацію Закарпаття Угорщиною, боячись встановлення спільного польсько-угорського кордону. Тільки переконавшись, що Угорщина має намір вийти з Ліги Націй і вступити до антикомінтернівського пакту, Берлін дав згоду на ліквідацію Карпатської України. Уряди Румунії і Югославії доляльно ставились до політики, яку проводила Чехословаччина. Свої територіальні претензії до ЧСР Румунія висунула тільки тоді, коли Угорщина вторглась на територію Закарпаття і доля федерації була вирішена.

Уряд Чехословаччини змушений був прийняти постанови міжнародних конференцій вересня — листопада 1938 р. Це стосується і карпато-українського уряду. Протягом всього короткочасного існування Карпатської України її уряд, фактично, не проводив власної зовнішньополітичної діяльності. Проголошення незалежності Карпатської України було актом вимушеним, на який суттєво вплинув міжнародний фактор. Виникнення самостійних Словаччини і Карпатської України свідчило про завершення державного розпаду федеративної Чехословаччини. В цьому і полягала головна мета зовнішньополітичного курсу фашистської Німеччини.

Целихезної матеріальної шкоди Карпатській Україні завдали постійні напади угорських і польських терористів, які переслідували єдину мету: дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в краї. Під час цих нападів нерідко страждало цивільне населення, гинули люди. Діяльність терористичних загонів слід розцінювати як складову частину угорсько-польського плану на встановлення спільного кордону. Поява терористів змусила чехословацький і український уряди докласти чимало зусиль для організації оборони своїх кордонів. Вживалися різні методи для унеможливлення нападів терористичних банд: створювалися додаткові загопи на кордонах, розширювався штат жандармерії, виплачувалися премії за спійманих терористів тощо. Ці заходи привели до якісних змін, внаслідок чого диверсійні акції були значно обмежені, хоча продовжувалися до останніх днів існування Карпатської України. Значну роль у боротьбі із загонами терористів відіграла молода Карпатська Січ. Вона нерідко співпрацювала з чехословацькими прикордонниками, що теж мало політичні наслідки.

14 березня 1939 р. війська гортистської Угорщини вторглися на територію Карпатської України, а наступного дня німецький вермахт окупував Чехію і Моравію, залишивши Словаччину незалежною державою, але з орієнтацією на Берлін. Такий розвиток політичних подій свідчив про остаточну ліквідацію Чехословаччини. Це не могло не вплинути на хід бойових дій протягом 14-18 березня 1939 р. Архівні документи свідчать, що чеські війська чинили опір агресору тільки 14 березня. З 15 по 18 берез-

ня тривав планомірний і організований відхід чеських збройних сил з Карпатської України. Справжній бій, незважаючи на велику перевагу ворога, дала тільки Карпатська Січ.

3.2. Внутрішньополітичне становище Карпатської України

Празький уряд постійно зволікав з виконанням своїх обіцянок, мотивуючи тим, що закарпатці, мовляв, ще не «дозріли» до самостійного життя. Перший етап автономії був реалізований тільки 8 жовтня 1938 р. Це була перемога всіх політичних сил краю, як русофільського, так і українського напрямків, які протягом всього міжвоєнного періоду активно боролися за автономні права. Кінець вересня 1938 р. слід розцінювати як вирішальний момент у взаємовідносинах вищеназваних напрямків. Необхідно відзначити, що ще 2 вересня 1938 р. представники русофілів і народовців підписали декларацію, на яку чехословацький уряд не відреагував. Вимоги, які оголосив Е.Бачинський, передбачали приєднання Пряшівщини до Підкарпатської Русі, надання фінансової допомоги верховинським округам і персональну заміну представників в урядових установах [842].

21 вересня 1938 р. в Празі відбулися переговори, в яких взяли участь Е.Бачинський, І.П'сшак, П.Коссей, С.Фенцик, А.Бродій, Ю.Фелдешій, П.Жидовський, Ю.Ревай. Всі вони були депутатами Чехословацького парламенту [1093, С.152]. Тоді ж Закарпаття відвідала делегація американських русинів у складі І.Попа, І.Янчишина і О.Геровського, яка «мала допомогти парламентарним представникам обох груп вирішувати актуальні політичні проблеми краю. Делегація, однак, не представляла Американських Русинів греко-католиків, які становили більшість русинів в США» [1093, С.151]. Саме тому ця делегація не виконала поставлених перед нею завдань.

На початку жовтня 1938 р. переговори між представниками двох напрямків були відновлені з метою створення автономного уряду Підкарпатської Русі. На засіданні 7 жовтня 1938 р. була прийнята постанова про те, що членами уряду можуть бути тільки депутати празького парламенту й сенату. Необхідно погодитися з твердженням В.Шандора, що це було зроблено «з розрахунком забезпечення успіху в уряді, бо москвофіли переживали» [1093, С.152]. Того ж дня представники русофільського блоку запропонували проект децентралізації державної і виконавчої влади, який складався із восьми пунктів. 8 жовтня в Ужгороді була створена Національна Рада Підкарпатської Русі, до якої ввійшли Й.Камінський, В.Гомічков, М.Демко (Центральна Руська Народна Рада), А.Волошин, Ю.Бращайко,

Д.Шімчук (Перша Українська Народна Рада), А.Бродій, Ю.Фелдешій (Автономний Землеробський Союз), Е.Бачинський, П.Коссей (Республіканська Землеробська партія), С.Фенцик (Руська Національно-Автономна партія), Ю.Ревай (Соціал-Демократична партія), І.П'ещак (Автономний Землеробський Союз Пряшівщини), П.Жидовський (Республіканська Землеробська партія Пряшівщини) [842]. Отже, до складу Національної Ради Підкарпатської Русі ввійшли представники всіх основних політичних сил краю.

На першому засіданні Ради був прийнятий Меморандум, який закінчувався вимогою негайно прийняти закон про Підкарпатську Русь. 8 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Чехословаччини Я.Сирови звільнив з посади губернатора краю К.Грабаря і призначив І.Парканія. Останній в черговий раз наголосив на головних вимогах Національної Ради Підкарпатської Русі. Тим часом йшло обговорення кандидатур на посади міністрів Підкарпатської Русі. Ю.Ревай запропонував запросити до уряду по три представники з кожної сторони. Пропозицію прийняли. Українську делегацію очолив А.Волошин, русофільську — Й.Камінський.

Аналогічні суспільно-політичні процеси відбувались у Словаччині. 6 жовтня 1938 р. лідери Словаччини зібралися в Жиліні і вимагали автономних прав. 7 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Я.Сирови задовільнив їх прохання, і Й.Тісо був призначений прем'єр-міністром Словаччини. Необхідно наголосити, що Я.Сирови, згідно 60 параграфу Конституції Чехословаччини, був повірений виконувати під час відсутності Е.Бенеша (*емігрував 5 жовтня 1938 р. — М.В.*) президентські функції.

11 жовтня 1938 р. перший автономний уряд Підкарпатської Русі очолив А.Бродій — лідер русофільського напрямку в краї. Міністрами були призначені Е.Бачинський і Ю.Ревай [2, ф.3, оп.1, спр.38, арк.1]. Слідом за ними міністерську посаду зайняв С.Фенцик, а А.Волошин та І.П'ещак стали державними секретарями. До першого автономного уряду ввійшло четверо представників русофільського і двоє — українського напрямку. Необхідно погодитися з думкою сучасних дослідників, що співвідношення два до одного на користь представників русофільства реально відображало співвідношення між двома головними політичними силами в краї [205, С.79].

Призначення А.Бродія прем'єр-міністром теж не стало несподіванкою, бо очолюваний ним напрямок займав домінуюче становище в суспільно-політичному житті Закарпаття протягом всього міжвоєнного періоду. Необхідно також констатувати, що Автономний Землеробський Союз (АЗС), очолюваний А.Бродієм, від початку свого утворення в 1923 р., постійно на перший план висував головне політичне завдання — здобуття автономії, що було чітко зафіксовано як в програмі, так і в назві партії [205, С.26]. У статті «Ми, автономісти, будемо нову вільну автономну